

فضای مجازی و تاثیر آن بر سبک زندگی

اسدالله بابایی فرد¹، زهرا نوری²، صباح متولیان³

¹ دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه کاشان

babaiefardm@gmail.com

² دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان

zahranouri49@yahoo.com

³ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان

sabah.motevalian@gmail.com

چکیده

پدیده‌ی نوظهور فضای مجازی از بدو تولد در بخش‌های مختلف زندگی افراد جامعه رسوخ کرده، تا جایی که زندگی بدون استفاده از فضای مجازی تا حدودی غیرممکن به نظر می‌رسد. این فضا با وجود گسترش ارتباطات میان فردی، و کارکردی که در زمینه‌ی ارتقای علم و فرهنگ جوامع دارد، آسیب‌هایی را نیز به فرد و جامعه وارد کرده است. این مطالعه با استفاده از روش کیفی و تکنیک اسنادی و کتابخانه‌ای قصد دارد به ابعاد منفی و آسیب‌زای فضای مجازی بر سبک زندگی نوجوانان و جوانان در جامعه بپردازد. از جمله آسیب‌هایی که این فضا بر سبک زندگی نوجوانان و جوانان وارد می‌کند می‌توان به تاثیر فضای مجازی بر سبک زندگی مصرفی، سبک زندگی دینی، خانواده، آموزش، اخلاق، هویت و انحرافات اجتماعی اشاره کرد. از مناسب‌ترین استراتژی‌ها در جهت کاهش آسیب‌های اجتماعی وارده بر سبک زندگی می‌توان به تقویت هویت خانوادگی، اجتماعی و ملی و همچنین افزایش سواد رسانه‌ای در میان نوجوانان و جوانان و همچنین خانواده‌های آنان و دست اندرکاران امر آموزش در مدارس و نهادهای آموزشی نام برد.

واژگان کلیدی:

فضای مجازی، سبک زندگی، نوجوانان، جوانان، آسیب‌های فضای مجازی

1- مقدمه

غوظهور است و این طلیعه‌ی عصر جدیدی است که بر پایه‌ی ارتباطات و اطلاعات شکل خواهد گرفت. تنها افراد یا ملت‌هایی قادر به بهره‌گیری بهینه از عصر جدید خواهند بود که از قدرت و توان لازم برای پالایش امواج و سازمان‌دهی اطلاعات برخوردار باشند. اینترنت و فضای سایبر از جمله دستاوردهای عصر جدید هستند که تحولات عظیمی را با خود به همراه آورده‌اند که می‌تواند جنبه‌های مثبت و یا منفی فراوانی داشته باشد.

سبک زندگی عامل مهمی است که بر استفاده از رسانه‌های مجازی تأثیر گذاشته و از آن تأثیر می‌پذیرد. در جامعه‌شناسی انواع متنوعی از سبک زندگی مورد توجه قرار گرفته است و هر فرد می‌تواند خود را مشغول فعالیت‌های متفاوت متناسب با سبک زندگی خود کرده و از آن بهره‌گیری کند. برای مثال، چه غذایی را و چگونه بخورد، چگونه و به کجا سفر کند، چه لباسی را بپوشد، کجا زندگی کند و خانه خود را چگونه طراحی کند، چه برنامه‌هایی تماشا کرده و چه کتاب‌هایی بخواند، کجا و با چه کسی کار کند، در چه رشته‌ای تحصیل کند،

جامعه‌ی مدرن با ویژگی‌ها و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی که از آن برخوردار است تأثیر بسیار عمیقی بر هویت و سبک زندگی انسان امروزی داشته است. وسایل ارتباط جمعی نقش بسیار مهمی در تکوین هویت فرهنگی و اجتماعی انسان عصر حاضر و تعریف و جهت‌دهی نیازها و برجسته‌سازی مفاهیم هویتی و هویت‌ساز و در نتیجه ایجاد یک سبک زندگی برای شهروندان جوامع امروز ایفا می‌کنند. رسانه‌های مجازی نیز به عنوان یکی از جلوه‌های زندگی امروزی بشر نه تنها از این نظر مستثنی نبوده‌اند بلکه نقشی کلیدی را عهده‌دار هستند. در حال حاضر شبکه اطلاع‌رسانی جهانی (اینترنت) به عنوان یکی از جدیدترین و گسترده‌ترین رسانه‌های ارتباط جمعی پا به عرصه‌ی این کره‌ی خاکی گنزرده است. اینترنت بارزترین میوه پیشرفت تکنولوژی در عرصه‌ی انقلاب ارتباطات به شمار می‌آید، زیرا هرگز در تاریخ زندگی بشر امکان نداشت بتوان این حجم از اطلاعات را برای تمامی انسان‌ها در یک زمان ارایه کرد. انسان دهه آخر قرن بیستم در هاله‌ای از امواج و دریایی از اطلاعات

چگونه خود را درگیر موضوعات سیاسی و دینی کند، با چه کسی همکاری کند، با چه کسی و کجا اوقات فراغت خود را سپری کند و چگونه با دیگران ارتباط برقرار کند [1]. سبک زندگی دربرگیرنده‌ی صور جامعی از فعالیت‌هاست که عناصر آن علاوه بر داشتن جنبه فکری و اجتماعی غالباً ماهیتی فیزیکی نیز دارند [2] که به صورت نمونه‌هایی از قبیل نوع پوشش، خوراک، رفتار و غیره خود را نشان می‌دهد.

با توجه به اینکه در حال حاضر اینترنت رسانه‌ای قدرتمند است، و روز به روز نیز بر قدرت آن افزوده می‌شود. پژوهش‌های بسیاری در سراسر دنیا و هم چنین ایران صورت گرفته که بیانگر افزایش تعداد کاربران این رسانه‌ی عامه‌پسند است. طبق اظهارات وزیر پست، تلگراف و تلفن¹ آغاز دهه 90، آغاز حرکت ایران برای پیوستن به خیل کشورهای متصل به شبکه‌های جهانی بوده و در سال 81 تعداد کاربران اینترنت در کشورمان یک میلیون و هفتصد هزار نفر تخمین زده شده است. [3] در سال 1393 براساس آخرین سرشماری انجام شده توسط مرکز آمار ایران، جمعیت جمهوری اسلامی ایران در آن سال هفتاد و هفت میلیون و صد و بیست و دو هزار و دویست و بیست و هشت نفر می‌باشد که در این میان بر اساس تعریف کاربر اینترنت - هرکسی که در سه ماهه گذشته از اینترنت استفاده کرده است - بیست و یک میلیون و صد و شصت و پنج هزار و سیصد و شش نفر بوده است؛ از این تعداد 42 درصد را کاربران زن و 58 درصد را کاربران مرد تشکیل می‌دهند. هم‌اکنون بر اساس آخرین آمارهای منتشر شده توسط وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات، تعداد مشترکین پهن باند سیار در کشور در سال 1396 به 41 میلیون و 57 هزار نفر رسیده است. این رقم نتیجه رشد 104 درصدی ضریب نفوذ مشترکین تلفن همراه در کشور در چهار سال گذشته بوده است و آمار مشترکان پهن باند ثابت به 10 میلیون و 282 هزار مشترک رسیده است [4].² این آمار بیانگر سیر صعودی کاربران اینترنت و فضای مجازی در ایران است.

از سویی دیگر در جامعه‌ی امروزی شاهد رشد روزافزون استفاده از رسانه‌هایی مانند اینستاگرام³، تلگرام⁴ و فیس‌بوک⁵ در نزد تمامی اقشار جامعه از جمله زنان، مردان، نوجوانان و جوانان اعم از تحصیل کرده و بدون تحصیلات دانشگاهی هستیم. ایران در میان 10 کشوری که

کاربران زیادی در اینستاگرام دارد با 24 میلیون کاربر، رتبه‌ی هشتم را پس از ژاپن و پیش از انگلستان به خود اختصاص داده است [5]. این کاربران به فراخور اوقات فراغت خود ساعات زیادی را صرف پرسه در فضای مجازی و بازی‌های رایانه‌ای می‌کنند. تصاویر، فیلم‌ها و یا نوشته‌هایی را آپلود و دانلود کرده و به این وسیله سبک زندگی خود را در معرض دید کاربران دیگر قرار داده و یا از آنها تاثیر می‌پذیرند. این تاثیرات هم می‌تواند مثبت بوده و در جهت ارتقای فرهنگ و دانش در زمینه‌ی زندگی و تعاملات انسانی بوده و هم اثرات منفی و جبران ناپذیری را به دنبال داشته باشد که از آن جمله می‌توان به تاثیرات مخرب هویتی اشاره کرد.

در این نوشتار، پژوهشگر بر آن است که با رویکرد آسیب‌شناختی به تاثیر فضای مجازی بر سبک زندگی نوجوانان و جوانان در ایران بپردازد. در این مقاله به به روش کیفی و با استفاده از تکنیک کتابخانه‌ای انجام خواهد گرفت، به این سوال پاسخ خواهد داد که فضای مجازی به چه شکل و چگونه بر سبک زندگی نوجوانان و جوانان تاثیرگذار است؟ با شناخت این فضاهای تاثیرگذاری می‌توان از آثار سوء این رسانه‌ها کاست و با بهره‌گیری از پتانسیل آنها به ارتقای سطح فرهنگ، دانش، ارتباطات، دینداری، هویتی و غیره افزود.

2- مبانی مفهومی

به منظور بحث پیرامون موضوع تاثیر فضای مجازی بر سبک زندگی، به ترتیب به تعریف متغیر مستقل فضای مجازی و متغیر پیوسته‌ی سبک زندگی و چگونگی تاثیرگذاری متغیر فضای مجازی بر سبک زندگی خواهیم پرداخت.

2-1 فضای مجازی

جیمز کاستیگان می‌گوید "من مطمئن نیستم که می‌دانم اینترنت چیست؛ اطمینان ندارم که فرد دیگری هم بداند" [6]. با وجود ابهام موجود در این جمله می‌توان گفت که این فن‌آوری مدرن فرهنگی، تاثیر به‌سزایی در تمام زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و علمی داشته است. امروزه بسیاری از افراد اطلاعات روزمره‌ی خود را از طریق این رسانه‌ی بین‌المللی و فراگیر کسب می‌کنند. تا جایی که روزانه صدها میلیون نفر در سراسر دنیا به صورت آنلاین با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و یا اینکه اطلاعاتی را در اختیار یکدیگر قرار می‌دهند.

ارسطو، فیلسوف یونانی، شاید اولین اندیشمندی باشد که 2300 سال پیش نخستین بار در زمینه‌ی ارتباط سخن گفت. او در کتاب مطالعه‌ی معانی بیان (ریطوریکا)⁶ که معمولاً آن را مترادف ارتباط می‌دانند، در تعریف ارتباط می‌نویسد: "ارتباط عبارتست از جست وجو برای دست

¹ .احمد معتمدی

2. ایسا کد خبر: 96062816523

³ . Instagram

⁴ . Telegram

⁵ . Facebook

⁶ . Rehtoric

یافتن به کلیه‌ی وسایل و امکانات موجود برای ترغیب و اقناع دیگران". ویلیام شرام⁷ نیز در کتاب فراگرد و تاثیر ارتباط جمعی می‌گوید: "در فراگرد ارتباط به طور کلی ما می‌خواهیم با گیرنده‌ی پیام خود در یک مورد و مسئله‌ی معین همانندی [اشتراک فکر] ایجاد کنیم" و در آخر کلود شنن⁸ در کتاب نظریه‌های ریاضی ارتباط می‌نویسد: "ارتباط عبارت است از تمام روش‌هایی که از طریق آن ممکن است ذهنی بر ذهن دیگر اثر بگذارد. این عمل نه تنها با نوشته یا صحبت کردن بلکه حتی با موسیقی، هنرهای تصویری، تئاتر، باله و عملاً تمام رفتارهای انسانی عملی است." [7]

در جهان امروز وسایل ارتباط جمعی - روزنامه، رادیو، تلویزیون، سینما و [اینترنت] - با انتقال اطلاعات و معلومات جدید و مبادله‌ی افکار و عقاید عمومی، در راه پیشرفت فرهنگ و تمدن بشری نقش بزرگی به عهده گرفته‌اند. به طوری که بسیاری از دانشمندان عصر کنونی، زندگی انسان را «عصر ارتباطات» نام گذاشته‌اند. [8]

2-2 سبک زندگی

واژه‌ی سبک زندگی⁹ در دیکشنری وبستر¹⁰ به معنی شکل معمولی زندگی یک فرد، گروه و یا فرهنگ است. گیدنز سبک زندگی را مجموعه‌ای نسبتاً هماهنگ از همه‌ی رفتارها و فعالیت‌های یک فرد معین در جریان زندگی روزمره می‌داند که مستلزم مجموعه‌ای از عادت‌ها و جهت‌گیری‌ها و بنابراین، برخوردار از نوعی وحدت است [9]، لذا هر فرد با توجه به شخصیت و احساسی که از هویت خود دارد، رفتارها، عادات و اعمالی از خود بروز می‌دهد که او را از فرد دیگر متمایز می‌کند. پارنل¹¹ و همکارانش در تعریف سبک زندگی معتقدند: سبک زندگی یعنی این که یک نفر چه‌گونه زندگی می‌کند، چه‌گونه و از چه محصولاتی استفاده می‌کند، راجع به آن‌ها چه فکری و چه احساسی دارد. سبک‌های زندگی، گویای نحوه برداشت فرد از خویش و ارزش‌های فردی‌اند که در انتخاب‌ها و رفتارهای مصرفی افراد انعکاس می‌یابند. سبک‌های زندگی مظهر یا الگوهای واقعی رفتارهایی هستند که با فعالیت‌ها، علایق و عقاید مصرف کننده تبلور می‌یابند [10]. ویلن¹² در نظریه‌ی "طبقه‌ی تن آسا"¹³ معتقد است: طبقه مرفه، افرادی هستند که به لحاظ اقتصادی عملکردی غیرمولد دارند و از این نظر همچون افراد طبقه "کاسب‌کار" هستند. آنها به مصرف و فراغت متظاهرانه می‌پردازند [11] و از این

طریق سبک زندگی مختص خود را می‌سازند که با سبک زندگی افراد طبقه کارگر متفاوت است. بوردیو¹⁴ در کتاب «تمایز» اشاره می‌کند، در جوامع مدرن مبتنی بر طبقه، سبک زندگی باعث تمایز گروه‌ها از یکدیگر می‌شود، این درحالی است که شرایط را برای یکپارچگی درون‌گروهی فراهم می‌کند [12]. مارکس¹⁵، وبر¹⁶، تونیس¹⁷ و اسپنسر¹⁸ نیز زمانی که به ترتیب از طبقه، پایگاه اجتماعی، جوامع گمانشافت¹⁹ و گزل شافت²⁰ و جوامع جنگجو و صنعتی صحبت می‌کنند. سبک زندگی این طبقات و گروه‌ها را مدنظر دارند. بوردیو در جایی دیگر آورده است منابع یک فرد (سرمایه) ساختار شخصیت (هیتوس) او را تولید می‌کند و هیتوس نیز انواع خاصی از رفتار را در متن بازی‌های اجتماعی مشخص می‌سازد [13] که موجب تمایز طبقاتی افراد متناسب با سبک زندگی خاص آن‌ها می‌شود. بر اساس مطالعات انجام گرفته، عوامل تاثیرگذار بر سبک زندگی شامل سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی (بوردیو، 1984) و جنسیت (بیهیگن و کاتز جرو، 2000) است [14]

از نظر جنسن، سبک زندگی در سطوح جهانی، ساختاری یا ملی، موقعیتی یا خرده فرهنگی و سطح فردی [15] طرح شده است و ابعاد و مولفه‌هایی شامل مصرف فرهنگی و مدیریت بدن [16] تغذیه، خودآرایی، نوع مسکن، نوع وسیله حمل و نقل، شیوه‌های گذران اوقات فراغت و تفریح اطوار، رفتار و ... می‌شود [17]

2-3 وسایل ارتباط جمعی و سبک زندگی

امکانات خاص تکنیک‌های گوناگون انتشار از یکدیگر متفاوت هستند. مارشال مک لوهان²¹ توجه همگان را به تکنیک و اثر ویژگی‌های ذاتی آن در امر انتشار، جلب کرد. وی سه مرحله‌ی متمایز حکومت بیسواد یا بدوی، مرحله‌ی ارتباط کتبی، و مرحله‌ی وسایل ارتباطی الکترونیکی را از یکدیگر متمایز کرد. [18] با این تفسیر می‌توان گفت که در عصری زندگی می‌کنیم که کامپیوتر و رسانه‌های دیجیتال بر ما حکومت می‌کنند. و این بدان معناست که امکان اطلاع‌رسانی تسهیل یافته، و هیچ خبری حتی در دور افتاده‌ترین نقاط جهان نیز بر دیگران پوشیده نیست.

مک لوهان با تقسیم وسایل ارتباطی به دو دسته‌ی سرد و گرم، رسانه‌های دیجیتال را در دسته‌ی سرد قرار می‌دهد، به این منظور که این

¹⁴ . Bourdieu

¹⁵ . Marx

¹⁶ . Weber

¹⁷ . Tonnies

¹⁸ . Spenser

¹⁹ . Gemeinschaft

²⁰ . Gesellschaft

²¹ . Marshal McLuhan

⁷ . Schramm, 1954. P3.

⁸ . Schannon, 1949, p6

⁹ . Lifestyle.

¹⁰ . Merriam Webster

¹¹ . Parnell

¹² . Veblen

¹³ . Leisure Class

گونه از رسانه‌ها، پیام‌های ناقصی ارائه می‌دهند و تلاش ذهنی شخص گیرنده را برای درک آن می‌طلبند. اما همین رسانه‌های سرد هم اکنون به عنوان مهمترین مرکز اطلاع‌رسانی درآمده‌اند. اما کوثری معتقد است اینترنت یک رسانه‌ی گرم است، به این معنا که عواطف و احساسات را می‌توان به صورت آنلاین تجربه و رد و بدل کرد. [19] به این ترتیب شاهد آن هستیم که با خواندن یا دیدن تصویر و کلیپ در اینترنت احساسات و عواطف ما تحریک شده و عکس‌العمل‌هایی مانند شادی و عصبانیت از خود بروز داده یا اینکه احساس نیاز به خرید پیدا می‌کنیم. اراییه‌ی تعریفی از فضای سایبر بسیار پیچیده است اما به طور کلی می‌توان فضای سایبر را این گونه تعریف کرد²²: فضای سایبر یک دنیای جدید و موازی است که با خطوط ارتباطی و کامپیوترهای جهان خلق و نگهداری می‌شود. دنیایی که در آن تردد جهانی دانش، رموز، سنجش‌ها، شاخص‌ها، سرگرمی‌ها و عاملیت دیگری انسانی شکل می‌گیرد: [تا کنون] بر روی سطح زمین دیده نشده است که امور دیدنی، صداها و حضورها در یک روشنایی عظیم الکترونیک شکوفا شوند [20] کوثری این فضا را یک ابزار به معنای مرسوم کلمه نمی‌داند. بلکه آن را یک فضا-رسانه قلمداد می‌کند. در این میان بهره‌ی ما از اینترنت نه تنها به عنوان یک رسانه است بلکه محیطی برای زندگی است. انسان‌ها در فضای مجازی، زندگی می‌کنند، اوقات فراغت خود را می‌گذرانند، دوست می‌شوند، عاشق می‌شوند، آموزش داده و آموزش می‌بینند و همه‌ی این‌ها تاثیراتی است که فضای مجازی آگاهانه و یا به صورت ناآگاهانه یا غیرمستقیم بر سبک زندگی می‌گذارد.

رولند²³ (1998) معتقد است در حال حاضر تصور انجام تحقیق و فعالیت بدون اینترنت برای دانشمندان غیر قابل درک است. دانشمندان در جهانی اجتماعی شده‌اند که ارتباط از طریق اینترنت در آن شکلی طبیعی دارد. ارتباط موتور علم است [21]. از این رو فضای علمی کشورها نیز از آثار مثبت و مخرب فضای مجازی در امان نبوده و از آن طریق سبک زندگی انسان‌ها را تحت تاثیر قرار می‌دهد.

فضای مجازی دنیای وسیع و پیچیده‌ای است که گروه‌ها و افراد مختلف با گرایش‌ها، باورها و اعتقادات گوناگون در آن زندگی می‌کنند. واژه‌ی «زندگی» در این فضا به اشتباه به کار نرفته است چرا که این دنیا توأمان و هم‌گام با دنیای واقعی و شاید بیشتر بر وجود آدمی و باورهایش اثر می‌گذارد. فضای مجازی مکانیست که فرد می‌تواند فعالیت‌های دنیای واقعی خود را به آن وارد کند.

از خصوصیات بارز این فضا، بی‌مکانی و بی‌زمانی است. از بین رفتن فاصله مکانی و افزایش بی‌سابقه توان انسان‌ها برای مبادله و مرادبه با یکدیگر، فرایند هویت‌یابی جمعی افراد را دگرگون کرده است [22] و در این فضا است که التقاط فرهنگی صورت می‌گیرد.

2-4-2 تاثیر فضای مجازی بر سبک زندگی

هر کشور و حکومتی که از فضای مجازی و این رسانه‌ی کوچک²⁴ برای آموزش، اطلاع‌رسانی، راهنمایی و تبلیغ استفاده کند، قدرتمند تر بوده و موفق تر عمل می‌کند. در حال حاضر فضای مجازی قادر است جایگزین هرگونه ابزار نوشتاری، دیداری و حتی ابزار و آلات جنگی باشد. فضای مجازی فضایی است که کاربران بیشماری از گوشه و کنار دنیا قادرند به تعامل با یکدیگر پرداخته و از این طریق تجربیات، اخبار و اطلاعات خود را به دیگران انتقال دهند. فضای مجازی با این پتانسیل قوی می‌تواند به گفته‌ی مک لوهان جهان را به دهکده‌ای مجازی تبدیل کند. که در آن تمام افراد با یکدیگر به کنش متقابل می‌پردازند.

علاوه بر تاثیر فضای سایبر بر ارتباطات میان افراد و تاثیری که بر توسعه‌ی علم و تکنولوژی دارد، از نظر بل به طور هم زمان هم محصول فرهنگ است و هم تولیدکننده‌ی آن. [23] پس فرهنگ بر روی آن تاثیرات زیادی داشته و خود نیز قادر است تاثیر چشمگیری بر روی فرهنگ جوامع داشته باشد.

2-4-1 فضای مجازی و مصرف

فضای مجازی با ایجاد فضای مصرف که در برخی مواقع بی‌مورد بوده و در واقعیت نیازی بر آن احساس نمی‌شود، علاقه و اشتیاق به مصرف کالا را در فرد برمی‌انگیزاند. در این شرایط با شکل‌گیری این فضا، فرد به کالا یا خدماتی احساس نیاز می‌کند که کاذب بوده و وجود و فقدان آن تاثیر چندانی بر زندگی فرد ندارد. کاندلر²⁵ و سریاوانشی²⁶ به نقش تبلیغات اینترنتی و رفتارهای مصرفی سلبریتی‌ها در تحریک احساس نیاز اشاره کرده‌اند [24] ویلن در تعریف نظریه‌ی خود با عنوان مصرف متظاهرانه، مصرف در جامعه‌ی امروز را روشی نمادین برای کسب منزلت در نگاه دیگران دانسته و معتقد است این سرلوحه‌ی آبرومندی گرچه از طبقه‌ی تن‌آسان سرچشمه می‌گیرد، اما ویژگی فرهنگ کلی جامعه و سبک‌های زندگی خاص آن را تعیین می‌کند.

2-4-2 فضای مجازی و دینداری

فضای مجازی با تاثیر بر هویت دینی جوانان تاثیر بسزایی در شکل‌گیری و جهت‌گیری دینداری آنان دارد به قسمی که جوانان را با عرفان‌های

²² . مایکل بندیکت : مجموعه مقالات فرهنگ های سایبر

²³ . Rowland

²⁵ . Khandare

²⁶ . Suryawanshi

نوظهوری آشنا می‌سازد که توسط افراد بی‌نام و نشان در اقصی نقاط جهان تبلیغ می‌شوند. نوجوانان و جوانان بدون هیچ‌گونه آشنایی و مطالعه به این عرفان‌ها تمایل نشان داده و به خیل پیروان این عرفان‌های دروغین در می‌آیند. نتایج به دست آمده از پژوهش‌ها بیانگر آن است که متناسب با افزایش میزان استفاده و مدت زمان عضویت در این شبکه در میان جوانان، شناسه‌ها و مولفه‌های هویت دینی دستخوش دگرگونی می‌شود و احساس تعلق خاطر به شاخص‌های هویت دینی، ماهیتی انتخابی به خود می‌گیرد؛ در نتیجه آن، برخی از ابعاد هویت دینی تضعیف می‌گردد [26] و [25]

از این رو فضای مجازی با گسترش روزافزون خود در تمام تاروپود زندگی افراد جامعه به خصوص نوجوانان و جوانان تاثیر زیادی بر سبک زندگی دینی و معنوی آنها گذاشته و زواید و مناسکی را به آن افزوده یا در آن به اعتقاد جنسن، در ابتدا هویت فرد شکل می‌گیرد و در مراحل بعد، فرد متناسب با احساسی که نسبت به هویت خود دارد سبک زندگی خاص خود را انتخاب می‌کند. در حقیقت سبک زندگی مجموعه‌ی نسبتاً پیوسته‌ای از تمامی رفتارها و فعالیت‌های یک فرد خاص است و اهمیت آن زمانی مشخص می‌شود که شناخت سبک زندگی مردم یک جامعه باعث درک بخشی از فرهنگ آن جامعه شود [28] زیرا انعکاسی از هویت اجتماعی، قومی و نژادی آن جامعه است.

اما موضوعی که بیش از همه مشهود است، تاثیر فضای مجازی در دگرگون‌سازی هویت اجتماعی است، فضای مجازی با تاثیر بر سبک زندگی شکل متفاوتی از هویت را ارایه می‌دهد که با هویت قومی و اجتماعی افراد در بیگانه است. آنها سبک زندگی متفاوتی را در فضای مجازی می‌آموزند که اگر نگوییم کاملاً اما تا به نسبت زیادی با فرهنگ جامعه و کشور آنها متفاوت است. فرایند جهانی سازی با وجود اینترنت و فضای مجازی تسریع یافته و بدین وسیله فضای فرهنگی یکدست و سازگار با محیط اجتماعی فرد دگرگون شده است.

4-4-2 فضای مجازی و انحرافات اجتماعی

فضای مجازی با فراهم کردن بستری در جهت ایجاد و طراحی وب-سایت‌های شخصی و ارتباط آزاد و بدون محدودیت باعث بروز خطراتی از قبیل بلوغ زودهنگام، زورگویی و خشونت سایبری، خودکشی سایبری، اعتیاد اینترنتی، قمار اینترنتی، معاملات غیرقانونی سایبری و غیره شده است [29] فضای مجازی با ایجاد جذابیت‌های بصری زمان زیادی از زندگی روزمره‌ی افراد را به خود اختصاص می‌دهد. نوجوانان و جوانان با صرف زمان زیادی از اوقات فراغت خود در وبسایت‌ها و صفحات تلگرامی و اینستاگرامی که متناسب با سن آنها طراحی نشده است به بلوغ زودرس دچار شده و مشکلاتی را برای خود و خانواده‌ی خود ایجاد می‌کنند.

نادیده گرفته است که این امر باعث تغییر ساختار دینی و معنوی جوانان و جوانان شده است. جوانان با شناخت ادیان و عرفان‌های نوظهور شکلی مانند کلاژ دینی را پذیرفته‌اند، به این معنی که از ادیان و عرفان‌های دیگر اشکالی را که با سبک زندگی امروزه‌ی آنان سازگار و هم‌نوا تر است را برگزیده و پیروی می‌کنند. می‌توان هم با دیدگاهی مثبت و هم منفی به امر توجه کرد که ما بیشتر در این جا بر روی نکات منفی تاثیر فضای مجازی بر دینداری تمرکز کرده ایم.

3-4-2 فضای مجازی و هویت اجتماعی

فضای مجازی با تاثیر بر سبک زندگی مردان و زنان باعث شکل‌گیری هویت‌های متفاوت در این دو جنس گردیده است [27]

دانش‌آموزانی که بیش‌ازحد در شبکه‌های اجتماعی مجازی فعالیت می‌کنند و فعالیت آنها از روی لذت‌طلبی و خوشگذرانی است، ممکن است به کانال‌ها و گروه‌هایی برخورد کنند که کار آنها ترویج فساد جنسی از طریق تصاویر، فیلم‌ها و اطلاعات متنی و مواردی از این قبیل باشد. وقتی این اطلاعات جنسی آسیب‌زا در اختیار این دانش‌آموزان قرار می‌گیرد، آنها دچار آشفتگی ذهنی می‌شوند و در نتیجه تنش جنسی آنها افزایش پیدا می‌کند، که این خود از زمینه‌های بلوغ زودرس است؛ بنابراین از یک طرف در شرایطی نیستند که بتوانند از راه شرعی آن یعنی ازدواج تنش جنسی خود را کاهش دهند و از طرف دیگر با ورود بی‌حدومرز خود به فضای مجازی، ممکن است حتی اعتقادات و فرهنگ آنها نیز دستخوش آسیب این فضا شود. بااین وجود، این افراد در یک بحران جنسی قرار می‌گیرند که ممکن است حتی به انحراف جنسی ختم شود که از مصادیق آن خود ارضایی، همجنس‌گرایی و برقراری رابطه نامشروع با جنس متفاوت است [30]

5-4-2 فضای مجازی و اخلاق

در این رابطه اخلاق از دو جهت مورد توجه قرار می‌گیرد، اخلاق به صورت روشی عملی در رابطه با دیگران، و اخلاق در رابطه با مسایل جنسی.

در ارتباط با مسایل جنسی، مسئله اصلی در بازدید از سایت‌های پورنو و عضویت در این نوع گروه‌ها، مسائل اخلاقی و خطراتی است که پیامدهای این رفتار در فضای مجازی دارد. در شرایطی که ابزارهای تولید و توزیع تفکر، دانش و فرهنگ در اشکال جدید و با موارد مصرف چندگانه‌ای که دارند، افق جدیدی را در اخلاق مدرن پیش روی افراد می‌گشایند، تزلزل در همه میانی سنتی و مذهبی گذشته و عدم وابستگی به یک نظام هنجاری الهی و متمایزیکی در حال گسترش می‌باشد. استیلای سیاسی و اقتصادی بر فضاهای مجازی به مفهوم دخالت

منظم طبقه حاکم بر توده‌ها، نظم‌دهی ارزش‌ها، رفتارها و هویت ملت - هاست و در جامعه‌ی اطلاعاتی، تحت تاثیر فرهنگ غرب، تبعیض خاصی را در تبادل عناصر فرهنگی - اخلاقی ایجاد نموده که با تغذیه جوامع و تاثیر بر ذهنیت‌ها نوع جدیدی از مناسبات اخلاقی را طراحی می‌کند.

[31]

مشخصات و یا ارایه‌ی مشخصات و تصویری دروغین از خود به افراد اجازه می‌دهد با هویتی دروغین وارد فضای مجازی شده و گاه‌ا امیال و نیات بیمار خود را اجرا کنند. مثل حمله به صفحات ورزشکاران، سیاستمداران و بازیگران و استفاده از واژه‌های نامناسب در ارتباط با آنها. فضای مجازی بدون کنترل از طرف هیچ نهاد یا سازمانی باعث تغییر رفتار و کنش‌های افراد شده و سبک زندگی آنان را به شدت تحت تاثیر قرار داده به صورتی که کنش‌های مودبانه و برگرفته از فضیلت به کنش‌های سخیف و غیرمودبانه در ارتباط با دیگران تبدیل شده است.

2-4-6 فضای مجازی و خانواده

اینترنت شکاف میان نسل‌ها را بیشتر کرده است و اکنون شکاف میان نسل دوم و سوم علاقه‌مند به اینترنت نیز آشکار شده، به‌گونه‌ای که هیچ‌یک زبان دیگری را نمی‌فهمند. امروزه با ورود وسایل و فن‌آوری‌های جدید به عرصه خانواده‌ها شاهد این هستیم که والدین و فرزندان ساعات‌های متمادی در کنار یکدیگر می‌نشینند، بدون آنکه حرفی برای گفتن داشته باشند. ما دیگر کمتر نشانه‌هایی از آن نوع خانواده‌هایی را داریم که والدین و فرزندان دور هم نشسته و درباره موضوعات مختلف خانوادگی و کاری با هم گفتگو کرده و نظرات همدیگر را راجع به موضوعات مختلف جویا شوند. در شرایط فعلی روابط موجود میان والدین و فرزندان به سردی گرائیده و دو نسل به دلیل داشتن تفاوت‌های اجتماعی و تجربه‌های زیستی مختلف زندگی را از دیدگاه خود نگرینسته و مطابق با بینش خود آن را تفسیر می‌کنند. نسل دیروز (والدین) احساس دانایی و باتجربگی می‌کند و نسل امروز (فرزندان) که خواهان تطابق با پیشرفت‌های روز است، در برابر آنها واکنش نشان می‌دهد و چون از پس منطق و نصیحت‌های ریشه‌دار و سرشار از تجربه آنها بر نمی‌آید به لجبازی روی می‌آورد [32]

از سویی دیگر خانواده‌ی امروزی با ورود به فضای مجازی بیشتر زمان خود را صرف بازی‌های مجازی و اینترنت کرده و زمان کمتری را با همدیگر می‌گذرانند. آنها ممکن است در کنار یکدیگر باشند اما هریک به تلفن‌های هوشمند خود متمرکز شده و با یکدیگر هیچ ارتباطی نداشته باشند. این شرایط سبک زندگی سنتی خانواده که آن را فضایی برای برقراری ارتباط روحی، جسمی و معنوی می‌ساخت زیرسوال برده است و آن را با چالشی جدی روبرو ساخته است.

2-4-7 فضای مجازی و آموزش

از سوی دیگر اگر بخواهیم به اخلاق از نظر روش عملی در ارتباط با دیگران توجه کنیم، در می‌یابیم که فضای اجتماعی با ایجاد فضایی امن برای تمامی کاربران و فراهم کردن امکان پنهان کردن

فضای مجازی علاوه بر فرصت‌هایی که برای آموزش و پرورش ایجاد کرده است، تهدیدهایی را نیز برای آن بوجود آورده است که از آن جمله می‌توان به مطالعه‌ی کمتر و کپی‌کاری، استفاده کمتر از قدرت تخیل و هوش، فعالیت بدنی کمتر و حافظه‌ی کوتاه مدت اشاره کرد.

کودکان و نوجوانان با خیره شده به تلفن‌های هوشمند خود فعالیت بدنی کمتری داشته و هوش و استعداد خود بهره‌ی کمتری می‌برند. آنها با استفاده از بازی‌های کامپیوتری قادر به تخیل و تفکر به بازی‌ها نیستند و تنها از روی هیجان به انجام بازی‌های رایانه ای می‌پردازند. کودکان و نوجوانان با صرف اوقات فراغت خود بر روی بازی‌های رایانه ای، گروه‌ها و کانال‌های تلگرامی زمان کمتری را صرف مطالعه کرده و یا اینکه با مطالعه‌ی متن‌های کوتاه، حافظه‌ی خود را به متن‌های کوتاه عادت داده و پس از شروع کتابی برای مطالعه زود خسته شده و قادر به ادامه نیستند. اتکای روزافزون به اینترنت و دسترسی ساده به منابع گسترده‌ی آنلاین، فرآیندهای ذهنی ما را در حل مشکلات، یادآوری اطلاعات و همچنین یادگیری تحت تاثیر قرار داده است [33]

نتیجه‌گیری

امروزه با گسترش کارکردهای فناوری اطلاعات و ارتباطات شاهد تغییراتی چشمگیر در ابعاد مختلف زندگی انسان‌ها هستیم؛ تغییراتی که در نگاهی کلان، منجر به تغییر سبک زندگی انسان عصر جامعه اطلاعاتی شده است. ایجاد جوامع مجازی توانسته کارکردهای گوناگون فناوری اطلاعات و ارتباطات را با زندگی اجتماعی افراد گره زند و به دو شکل منجر به تغییر سبک زندگی افراد شود. نخست اینکه افزایش ساعات استفاده از اینترنت و گشت‌وگذار در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی، نتیجه‌ی مستقیم ایجاد چنین جوامعی است و دیگر اینکه تغییر نحوه‌ی زندگی افراد در ارتباط با شیوه برقراری رابطه با جنس مخالف، سبک پوشش، ادبیات گفتاری و ... ناشی از تأثیرات جوامع مجازی است؛ جوامعی که به ظاهر مانند جامعه حقیقی عمل می‌کنند با این تفاوت که هویت حقیقی اعضا در نگاه اول مجهول است. اما همین هویت‌های مجهول توانسته‌اند تا اندازه زیادی بر زندگی سایر اعضا اثر گذار باشند و حتی سبک پوشش، ادبیات گفتاری و نحوه‌ی حضور دیگران در فضای مجازی را تحت تأثیر قرار دهند. اهمیت یافتن سبک‌های زندگی در جهان امروز، از پیامدهای افزایش انتخاب‌های زندگی است و نشان از تجدید پیش روی خاص دارد و بر خلاف

انتخاب‌های سنتی به هیچ روی متأثر از سنت یا عادات و رسوم نیست. سبک زندگی راهی است برای تعریف ارزش‌ها و نگرش‌ها و رفتارهای افراد که اهمیت آن برای تحلیل‌های اجتماعی روز به روز افزایش می‌یابد. در واقع سبک زندگی روشی است که فرد در طول زندگی انتخاب کرده و زیر بنای آن در خانواده پی‌ریزی می‌شود که در واقع متأثر از فرهنگ، نژاد، مذهب، وضعیت اجتماعی و اقتصادی، اعتقادات و باورها است. حضور در فضای مجازی و بخصوص شبکه‌های اجتماعی باعث می‌شود تا زندگی روزمره افراد بالاخص جوانان متأثر از این شبکه‌های اجتماعی باشد. بی‌شک اصلی‌ترین هدف رسانه‌های مجازی، جریان‌سازی در عرصه سبک زندگی است، سبک زندگی الگوی نسبتاً ثابت زندگی روزمره‌ی سازمان یافته در چهارچوب موقعیت زندگی و منابع قابل دسترسی است و هنر فرد در کشف و انتخاب مناسب‌ترین و خردمندانه‌ترین راه برای پاسخ به توقعات و تحقق اهداف است. فضای مجازی علاوه بر مزایا و فرصتهایی که برای ارتقای سبک زندگی، فرهنگ، علم، هنر و به طور خلاصه تمامی جنبه‌های زندگی داشته و ایجاد می‌کند، آسیب‌هایی را نیز متوجه سبک زندگی فردی، جمعی و دینی افراد بخصوص نوجوانان و جوانان که تجربه‌ی اندکی در هدایت و کنترل سبک زندگی خود دارند، کرده است. استفاده از فضای مجازی به شکل‌گیری سبک زندگی ویژه‌ای می‌انجامد و در هر یک از جنبه‌های مختلف سبک زندگی، نظام ارزشی و جهان‌بینی متفاوتی را ایجاد می‌کند که منجر به کنش‌های گوناگونی از جانب افراد می‌شود و باعث می‌شود تا افراد در حوزه‌های مختلف زندگی خود از الگوهای متفاوتی پیروی کنند. فضای مجازی می‌تواند تأثیرات متفاوتی برجای گذارد. شبکه‌های مجازی با عضوگیری‌های رایگان از کاربران توانسته‌اند در جریان‌سازی‌های مختلف نقشی اساسی بر عهده داشته باشند با توجه به نقشی که تاکنون در ابعاد مختلف زندگی مردم پیدا کرده‌اند قطعاً قابل چشم‌پوشی نیستند و روزبه‌روز نیز نقش آن پررنگ‌تر می‌شود. جوانان به خاطر داشتن روحیه تنوع‌طلبی، خلاقیت، گرایش به برقراری ارتباط با دیگران، حس کنجکاوی و علاقه به داشتن زندگی متفاوت به عضویت در شبکه‌های اجتماعی گرایش پیدا کرده‌اند. نوجوانان و جوانان و خانواده‌های آنان به دلیل سواد پایین رسانه‌ای در معرض خطراتی جدی از سوی رسانه‌های مجازی هستند. فضای مجازی با استحاله‌ی فرهنگ سنتی و جایگزینی آن با فرهنگی که تا حد زیادی متفاوت از آن است، نوجوانان و جوانان را با بحران‌های جبران‌ناپذیری روبرو می‌سازد. هویت دیجیتال، که محصول جامعه‌ی اطلاعاتی و اجتماعات مجازی است، مخاطبان و کاربران وسایل نوین ارتباطی و اطلاعاتی را هدف قرار می‌دهد و هویت ملی و محلی آنها را به سوی هویت فراملیتی تغییر می‌دهد. یک فرد ایرانی که به وسایل نوین

ارتباطی دسترسی دارد و از مهارت‌های لازم برای استفاده از آنها برخوردار است، در درجه اول، شهروند اجتماعات مجازی است که عملاً عضو آن شده است. هویتی که این هم وطن پیدا می‌کند، ممکن است با هویت ملی‌اش در تضاد باشد و نهایتاً به کاهش انسجام اجتماعی جامعه‌اش بی‌انجامد. او دیگر در یک جامعه ارگانیک زندگی نمی‌کند که هویت هم بسته‌ای با این جامعه داشته باشد و در اینصورت صدمات جبران‌ناپذیری به هویت خود و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، وارد می‌سازد. برای اینکه این تأثیرات در جهت مثبت و همسو با فرهنگ، شرایط و اعتقادات ایرانی سوق دهیم می‌توان با فرهنگ‌سازی از طریق دانشگاه‌ها، مدارس و دستگاه‌های فرهنگی همچون وسایل ارتباط جمعی با مدیریتی متناسب با ساختار فرهنگی برای جلوگیری از آثار مخرب آن در جامعه کوشید و در بالا رفتن آگاهی‌های اجتماعی جوانان در جهت مثبت اقدام نمود. پس با ایجاد فضای مجازی با محتویات ایرانی اسلامی، و ایجاد الگوهای مناسب و بروز جهت کم کردن نارضایتی از طریق شناسایی ارزش‌های برتر جامعه و کم اهمیت کردن تبلیغات و هویت بخشی اجتماعی به جوانان، هویت اجتماعی آنها را تقویت کرد.

منابع

- بل، دیوید (1389) درآمدی بر فرهنگ‌های سایبر، چاپ اول، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان. [6] و [23] [20]
- دیلینی، تیم. (1388) نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی، ترجمه بهرنگ صدیقی، بهرنگ طلوعی، چاپ دوم، نشرنی، تهران. [11]
- کازنو، ژان. (1384) جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی، ترجمه‌ی باقر ساروخانی و منوچهر محسنی - تهران: انتشارات اطلاعات - چاپ هشتم [18]
- فاضلی، محمد. (1382). مصرف و سبک زندگی، چاپ اول، صبح صادق: قم [14]
- گیدنز، آنتونی (1387) جامعه‌شناسی، منوچهر صبوری، نشر نی - چاپ بیست و سوم. [9]
- محسنیان راد، مهدی. (1384) ارتباط‌شناسی: ارتباطات انسانی (میان فردی، گروهی، جمعی)، چاپ ششم، تهران: سروش. [7]
- معتمد نژاد، کاظم. (1371) وسایل ارتباط جمعی، جلد یکم - چاپ دوم - شرکت انتشارات علمی و فرهنگی - تهران. [8]
- رحیمی، محمد. (1390) عوامل اجتماعی مؤثر بر شکاف نسلی؛ مطالعه موردی شهر خلخال، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز .

- ایرانمهر، محسن؛ شفیق آبادی، عبدالله. نعیمی، ابراهیم. (1379) بررسی بی‌نا (1381)، «اظهارات احمد معتمدی وزیر پست و تلگراف و تلفن در کیفی آسیب‌شناسی شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سلامت روان دانش - همایش بین‌المللی اروپایی-آسیایی فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، آموزان (از دیدگاه مشاوران مدارس)، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان - شیراز». همشهری شماره 2883، سه شنبه 7 آبان. [3]
- درمانی دانشگاه علامه طباطبائی، سال نهم، شماره 33، بهار 79، صص 33-97 [30]
- Diomidous I, M. Kostis, Chardalias I, K, Magital A, Koutonias, P. Panagiotopoulou, P. Mantas, J. (2016) Social and Psychological Effects of the Internet Use, *acta informatica*, 24(1), Greece, PP. 66-69. [29]
- باینگانی، بهمن. ایراندوست، سید فهیم، احمدی، سینا. (1392). سبک زندگی از منظر جامعه‌شناسی: مقدمه‌ای بر شناخت و واکاوی مفهوم سبک زندگی، سال هشتم، شماره 77، صص 56-74 [10]
- Jensen, Mikael. (2007). Defining lifestyle, *Environmental Sciences*, 4:2, pp. 63-73 [1], [15]
- رحمت آبادی، الهام، آقابخشی، حبیب. (1385) سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان، فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، جلد 5، شماره 20، صص 235-256 [2]
- Khandare, A.; Suryawanshi, B. (2016) Studying the Impact of Internet Advertising On Consumer Buying Behavior, *We'Ken International Journal of Basic and Applied Sciences Vol. 1, Issue 1, pune* [24]
- سراج زاده، سیدحسین. باقری، لیلا. (1396). تحلیل نظام مند پژوهش‌های سبک زندگی بعد از دهه 80، مطالعات فرهنگ - ارتباطات، دوره 18، شماره 37، صص 131-162 [33]
- O'Connell, Agnes N. (1976). The Relationship Between Life Style And Identity Synthesis And Resynthesis In Traditional, Neotraditional, And Nontraditional Women, pp. 675-687 [27]
- قاسمی، وحید؛ عدلی‌پور، صمد؛ کیان‌پور، مسعود. (1391). تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان؛ مطالعه موردی فیسبوک و جوانان شهر اصفهان، دوفصلنامه علمی - پژوهشی دین و ارتباطات، سال نوزدهم، شماره دوم، پیاپی 24، صص 5-36 [25]
- RILEY, DYLAN. (2017). Bourdieu's Class Theory The Appeal & Limitations of the Work of Pierre Bourdieu, *Catalyst*, VOL 1 N O . 2, pp. 108-136. [13]
- قنبری برزبان، علی. (1396). تأثیر فراغت مجازی و بازی‌های رایانه‌ای بر هویت دینی نوجوانان، مطالعه فرهنگ و ارتباطات، دوره هجدهم، شماره 39، صص 97-120 [26]
- Saboktakin Rizi, Ghorbanali. Sabeghi, Mohammadreza. (2015), Study of the Role of Identity in Lifestyle and Consumption, *J. Appl. Environ. Biol. Sci.*, 5(5S)14-21, TextRoad Publication, p p: 14-21. [28]
- کوثری، مسعود (1387)، رسانه‌های کوچک، نامه صادق، سال پانزدهم، بهار و تابستان، شماره اول. [19]
- Turner, Bryan S. (2006). *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press. [12]
- کوثری، مسعود. (1386) دو فصلنامه‌ی نامه صادق: اینترنت، دین و فرهنگ مردم پسند، سال چهاردهم - شماره دوم، پاییز و زمستان. مسعودی، حمید؛ بهروان، حسین. (1393) اخلاق در فضای مجازی: بررسی عوامل مرتبط با عضویت، میزان بازدید و ماندگاری افراد در گروه‌های اینترنتی غیر اخلاقی، مطالعات رسانه‌ای سال نهم شماره 26، صص 81-95 [31]
- <https://www.statista.com/statistics/578364/countries-with-most-instagram-users/> [5]
- <https://www.isna.com/> [4]
- منتظر قائم، مهدی. تاتار، عبدالعزیز، (1384). اینترنت، سرمایه اجتماعی و گروه‌های خاموش، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره 4، سال اول. [22]
- نیازی، محسن. (1390). رابطه بین سبک زندگی و هویت اجتماعی (مطالعه موردی شهر کاشان). مطالعات فرهنگی و ارتباطات، دوره 7، شماره 24، صص 129-157.